

DIEREN, DIERENSYMBOLIEK EN DIERENBOEKEN IN DE MIDDELEEUEWEN

L.A.J.R. Houwen

In *Reinaerts Historie*, het veertiende-eeuwse vervolg op de *Reynaert*, komt het volgende amusante verhaal voor waarin Corbaut de roek zich bij Koning Nobel beklagt over hoe Reynaert zijn vrouw heeft verslonden toen ze samen op de hei aan het 'spelen' waren en ze dachten een levenloze vos gevonden te hebben. Scerpenebbe verliest letterlijk haar hoofd als ze probeert te achterhalen of de vos al dan niet het leven heeft gelaten:

Huden morgen ic spelen ghinck
Mit scerpenebbe mynen wiue
Dair lach gelijc enen doden katyue
Reynaert die voss op die heide
Sijn ogen stonden te staer beide
Sijn tonge heync ver wt synen mont
Recht gelijc enen doden hont
Mit op gelokenre wider kele
Wy dreuen beide rouwen vele
Om synen doot mijn wijff en ick
Wy tasten sijn buuck ende rick
Mer wy en vonden dair aen geen lijff
Doen gynck staen luusteren mijn wijff
Aen synen mont ende aen sijn kyn
Off hi enigen adam had yn
Daert hair zeer in mysvel
Want hi die valsch is ende fel
Wachte wel nauwe synen slach
Want doe hise sonder hoede sach
Aen synen mont also staen mercken
Sloech hi sijn tande tsamen stercken
Mit nyde ende beet haer off dat hooft¹

Deze episode gaat terug op het alom bekende verhaal over hoe de vos nietsvermoedende vogels probeert te verschalken. Jacob van Maerlant verhaalt het als volgt in zijn *Der Naturen Bloeme*:

Ende als hem gaet die honger an,
So can hi hem doet maken dan,

1 'Reynaerts historie' in: *Reynaerts historie, Reynke de vos*, Jan Goossens ed. (Darmstadt 1983) regels 3563-3584.

Ende steect sijn tonghe uut sinen monde.
So wanen vogle dan ter stonde,
Dat ene croonghe si,
Ende vallen hem so bi,
Waer bi dat hier enen begaet,
Daer hi den hongher an verslaet.²

Van Maerlants *Der Naturen Bloeme* (circa 1266) is een berijmde vertaling van Thomas van Cantimpré's twaalfde-eeuwse encyclopedie *De natura rerum*. Deze laatste heeft op zijn beurt het verhaal over de gehaaide vos waarschijnlijk, direct of indirect, ontleend aan een van de vele dierenboeken of bestiaaria die vooral in de twaalfde eeuw erg populair waren. Veel encyclopedische auteurs putten hieruit, wanneer ze tenminste niet druk doende waren teksten van elkaar over te schrijven. Het beroemde Ashmole bestiariuim of dierenboek uit de Bodleian Library te Oxford (hs Ashmole 1511) heeft over de sluwe vos het volgende te melden:

[De vos] is een dier vol listen en bedrog. Als hij honger heeft en niets eetbaars kan vinden wentelt hij zich in rode aarde zodat hij er uit ziet alsof hij met bloed besmeurd is, werpt hij zich op de grond en houdt zijn adem zo zeer in dat hij bijna niet meer ademt. De vogels die hem niet meer zien ademen zien hem daar met bloed besmeurd liggen terwijl zijn tong uit zijn bek hangt, wanen hem dood, en vliegen er op af en strijken op hem neer. Zo vangt de vos ze echter en verslindt ze.³

Ditzelfde relaas zal de Middelschotse dichter Robert Henryson (circa 1425-1505) ook in gedachten gehad hebben toen hij zijn fabel schreef over de vos, de wolf en de rondreizende handelaar in vis.⁴ De vos gaat daarin midden op de weg liggen om de visboer zo tot stoppen te dwingen. Hij laat het wit van zijn ogen zien en hangt zijn tong ver uit zijn bek. De handelaar denkt van de vossehuid twee prachtige wanten te kunnen maken, raapt de vos op en gooit hem achter op de wagen waar Reintje zich vervolgens te goed kan doen aan de haring.

Deze voorbeelden illustreren hoe de bestiariuim-traditie de literatuur heeft beïnvloed. De bestiaaria echter, waren veelal rijk geïllustreerde werken die maar weinig mensen zich konden veroorloven. Een mogelijk toegankelijker en directere bron van informatie zal de religieus-didactische literatuur zijn geweest, die bovendien vaak in de volkstaal werd geschreven en daardoor voor een groter publiek toegankelijk was. In de praktijk blijkt dan ook dat de bestiaaria de

2 Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, E. Verwijs ed. (1878, herdrukt 1980) boek 2, regels 3921-3928.

3 Vertaald naar Bestiarium. *Die Texte der Handschrift MS. Ashmole 1511 der Bodleian Library Oxford* Franz Unterkircher ed. (Graz 1986) folio 23 r-v. Met dank aan Dr. P. Binkley - postdoc van het onderzoekscentrum COMERS van de Rijksuniversiteit Groningen - voor het controleren en corrigeren van de Latijnse vertalingen.

4 *The Fox, the Wolf, and the Cadger*, fabel 9 in *The Poems of Robert Henryson*, Denton Fox ed. (Oxford 1981).

literatuur veelal indirect - via de encyclopedieën en didactische literatuur - heeft beïnvloed. Voor de primaire bron van de bestiaria, de *Physiologus*, moeten we echter ver terug in de tijd, naar Alexandrië in Egypte. Een korte uiteenzetting over de achtergrond en betekenis van de *Physiologus* wordt gevolgd door een beschrijving van de *bestiarium*-traditie, die samen met zulke genres als het reisverhaal, de fabel en de ridderroman haar stempel op de dierenymboliek in de middeleeuwse literatuur heeft gedrukt.

De *Physiologus*

Algemeen wordt aangenomen dat de *Physiologus* oorspronkelijk in het Grieks is geschreven tussen de tweede en de vierde eeuw na Christus.⁵ Alexandrië lijkt hiervoor de aangewezen plaats te zijn omdat een aantal dieren uit de *Physiologus*, zoals de feniks, de krokodil en de ichneumon, alleen of voornamelijk in Egypte wordt aangetroffen. Ook lijken er zo'n vijftien verhandelingen over dieren gebaseerd te zijn op het werk van Horapollon over hiërogliefen. Bovendien stond Alexandrië bekend om de allegorische interpretatie van de Bijbel, een interpretatie die we tevens in de *Physiologus* aantreffen, en was Alexandrië de bakermat van paradoxografische literatuur (populaire verhandelingen over wonderen), die zijn sporen ook in de *Physiologus* heeft nagelaten. Tenslotte wijst het bestaan van een Ethiopische vertaling van de *Physiologus* eveneens op Alexandrië, aangezien de meeste Ethiopische vertalingen teruggaan op Alexandrijnse bronnen.⁶

De *Physiologus* lag ten grondslag aan menige verhandeling over dieren in de Middeleeuwen. De titel van dit werk werd veelal geïnterpreteerd als ware het de naam van de auteur, en zo opent het hoofdstuk over de leeuw in de Latijnse versie dan ook met de woorden "Physiologus dicit" ("Physiologus zegt"). Letterlijk betekent het Griekse woord *fusiologia* 'natuurfilosoof', maar Curley maakt het aannemelijk dat het veeleer stond voor iemand die de natuur metafysisch,

5 Een precieze datum is moeilijk te geven. De tweede eeuw wordt gesuggereerd omdat sommige Griekse kerkvaders aan de *Physiologus* gegevens ontleend zouden hebben. Zo verwijst Origenes (circa 185-254) in zijn interpretatie van de Leeuw van Juda (Homilie op Genesis 4:9) naar de *Physiologus*. Daar staat tegenover dat dit waarschijnlijk een interpolatie is van Rufinus (circa 345-410), de Latijnse vertaler van Origenes. Voor de vierde eeuw spreken verschillende details, om te beginnen het feit dat de (Griekse) *Physiologus* op verschillende plaatsen (hoofdstukken over de mier, de sirene, de walvis, en de koet) waarschuwt tegen het arianisme. Het arianisme werd in het Westen in 325 veroordeeld en in het Oosten pas in 381. Zeker is in ieder geval dat tegen het einde van de vierde eeuw de *Physiologus* letterlijk wordt aangehaald door de auteur van het *Hexaameron*-commentaar van Eustatius. Dit geldt eveneens voor de legende van de patrijs die St. Ambrosius (circa 339-97) in zijn *Hexaameron* verhaalt. Dit verhaal komt voor het eerst in de *Physiologus* voor.

6 Zie M.J. Curley vert., *Physiologus* (Austin 1979) xvi-xvii.

moralistisch en mystiek interpreteerde.⁷ Dit verklaart dan ook meteen de vorm en de aard van het werk zelf.

In zo'n vijftig hoofdstukken die min of meer willekeurig gerangschikt zijn behandelt de *Physiologus* de aard en kenmerken van verschillende dieren, vogels, planten en stenen. De meeste dieren bestaan echt, maar er is ook een aantal mythologische beesten in opgenomen, zoals de eenhoorn, de centaur, en de feniks. De hoofdstukken beginnen veelal met een citaat uit de Bijbel, waarna de kenmerken van het desbetreffende dier worden genoemd. Deze omvatten meestal informatie over het woongebied, de eetgewoonten en de incubatie- en draagtijd. Vervolgens worden deze details zinnebeeldig uitgelegd. Een voorbeeld zal dit duidelijk maken. In hoofdstuk achtentwintig bespreekt *Physiologus* de reiger of koet (Latijn: *herodius*):

Er is een vogel die de reiger [of ooievaar] genoemd wordt waaraan David herinnert als hij zegt: "De reiger is leider van hun huis" (dit is de koet uit Psalm 103). Deze vogel is verstandiger dan alle andere vogels omdat het niet veel nesten zoekt, maar waar hij neerstrijkt, daar voedt hij zich en keert hij terug en slaapt hij; noch voedt deze vogel zich met aas of vliegt hij naar veel verschillende plaatsen: zijn nest en voedsel bevinden zich op één plek.⁸

De beschrijving bevat verschillende naturalistische elementen, zoals het gegeven dat de vogel zijn oude nest weer opzoekt, maar het dier wordt - zoals gebruikelijk in de *Physiologus* - ook geantropomorfiseerd: er worden menselijke kenmerken of eigenschappen aan de vogel toegeschreven, zoals 'voorzichtigheid'. Deze antropomorfisering slaat als het ware een brug tussen het naturalistische en het allegorische deel van de beschrijving. In de zinnebeeldige uitleg worden de verschillende kenmerken van het dier zedenkundig beschouwd. Dit laatste aspect vormt het wezen van de *Physiologus* en hierin komt de didactische en pedagogische aard van het werk goed tot zijn recht. De *Physiologus* was tenslotte nooit bedoeld als een traktaat op het gebied van de natuurlijke historie. Het relaas van de reiger of koet wordt als volgt afgesloten:

En U, o stedeling, laat de Katholieke Kerk Uw enige en eeuwige min zijn, zodat geestelijk voedsel en hemels brood voor U verteerbaar worden: ga niet op zoek naar vele plaatsen van andermans glorie (dat wil zeggen, van ketters).⁹

Deze zogenaamde *sensus moralis* of allegorische duiding geeft tevens een goed beeld van de methodiek aan de hand waarvan de auteur zijn materiaal aanpast aan de christelijke boodschap. Wanneer we zulke passages lezen is het belangrijk om ons te realiseren dat het middeleeuwse wereldbeeld radicaal verschilt van het huidige. Dit is natuurlijk een gemeenplaats, maar één die in deze

7 Ibidem, xv.

8 Voor de Latijnse tekst zie Francis J. Carmody, 'Physiologus latinus versio Y', *University of California Publications in Classical Philology* 12 (1941) 95-134, aldaar 122-123.

9 Ibidem, 123.

context de moeite van verdere bestudering waard is. In tegenstelling tot het moderne, seculiere wereldbeeld was dat van de Middeleeuwen theocentrisch. Symbolen werden in dit systeem beschouwd als objectieve afspiegelingen van verschillende aspecten van het universum.¹⁰ Het was een hiërarchische wereld waarin alles en iedereen zijn eigen plaats had, van stenen tot planten, van de lage dieren tot de mens en de engelen, en van de planeten en hun sferen tot God zelf. Elk aspect van het universum had zijn eigen betekenis en men kon Gods schepping lezen alsof het een boek was. Als dit boek op de juiste manier gelezen werd kon het de mens iets meer vertellen over Gods bedoeling met de mensheid en de schepping in het algemeen. Dit theocentrische wereldbeeld is ook terug te vinden in de *Physiologus*. Hierin wordt de natuurlijke wereld op een hoger plan getild door de moralisaties die volgen op de natuurhistorische beschrijvingen. De *Physiologus* en de bestiaria die het inspireerde moeten dan ook als religieus-didactische in plaats van natuurhistorische werken worden beschouwd. Voor de natuurvorser waren er tenslotte zulke werken als Aristoteles' *Historia animalium* en Plinius' *Naturalis historia* om uit te putten. Daar waar Aristoteles gepoogd had de natuur systematisch te onderzoeken en te beschrijven, tracht de *Physiologus* iets van het mysterie van Gods werk aan de mens te verklaren, of, zoals Hanneke Wirtjes onlangs in haar editie van de Middelen-gelse *Physiologus* stelt: "Nature is not studied for its own sake but for what it can tell us about God's purpose and about how we should conduct our lives. Nature has become a metaphor, a book to be studied by all good Christians."¹¹ De *Physiologus* en de bestiaria zijn dus in een soortgelijke geest geschreven als Origenes' commentaar op het Hooglied, wanneer hij schrijft:

De apostel Paulus leert ons dat het onzichtbare aan God begrepen kan worden door middel van het zichtbare en dat het onzichtbare beschouwd kan worden aan de hand van een overeenkomst met het zichtbare. Hiermee toont hij aan dat deze zichtbare wereld ons onderricht over de onzichtbare en dat de aarde zekere patronen van hemelse zaken kan bevatten zodat wij ons kunnen verheffen van het aardse tot het hemelse en uit die aardse zaken de hemelse dingen kunnen zien en begrijpen.¹²

Maar de *Physiologus* biedt meer dan alleen een morele leidraad; het werk gebruikt ook dieren om enige van de meest essentiële dogma's en geloofsartikelen van het christendom te verklaren. Zo omvat het hoofdstuk over de tortelduif verschillende elementen uit de geloofsbelijdenis, vooral met betrekking tot het geloof in de Kruisdood en Wederopstanding van Christus.

10 Zie hiervoor G.B. Ladner, 'Medieval and modern understanding of symbolism: a comparison', *Speculum* 54 (1979) 223-256, aldaar 227.

11 *The Middle English Physiologus*, H. Wirtjes ed., Early English Text Society, OS 299 (Londen 1991) lxix.

12 Origenes, *Origenes Werke*, Deel 8: 'Homilien zu Samuel I, zum Hohelied und zu den Propheten, Kommentar zum Hohelied in Rufins und Hieronymus' Übersetzungen', W.A. Baehrens ed. (Leipzig 1925) 208. Zie ook Curley, *Physiologus*, xiii.

Hoe bereikte de *Physiologus* nu het Westen? Er is helaas niet veel bekend over de verspreiding van de Griekse tekst, maar er moeten al twee Latijnse versies van in omloop zijn geweest in de late vierde eeuw; een lange versie van achtenveertig hoofdstukken en een korte van zesentwintig hoofdstukken. Van deze laatste is nog een handschrift uit de negende eeuw overgeleverd. Beiden staan bekend onder de naam *Physiologus latinus*. Ze gaan waarschijnlijk terug op twee verschillende Griekse versies. Tussen de negende en de elfde eeuw ontstond er, vermoedelijk in Frankrijk, een nieuwe versie, de *Dicta Chrysostomi de naturis bestiarii*. Deze tekst werd ten onrechte aan Johannes Chrysostomus, de patriarch van Constantinopel, toegeschreven.

De *Physiologus* dankt zijn grote populariteit in het Westen aan de *Physiologus latinus*, en meer in het bijzonder aan de elfde-eeuwse berijmde versie van Theobaldus, de *Theobaldi Physiologus*. Deze versie gaat terug op de *Dicta Chrysostomi* en behandelt slechts dertien dieren: de leeuw, de adelaar, de slang, de mier, de vos, het hert, de spin, de walvis, de sirene en onocentaurus, de olifant, de tortelduif en de panter. De enorme populariteit van Theobaldus' *Physiologus* is voornamelijk te danken aan het feit dat het indertijd op school een onderdeel vormde van het (Latijnse) curriculum. Er zijn niet minder dan zestig handschriften van overgeleverd! Afgezien van de verschillende Latijnse versies van de *Physiologus* bestaan er nog vertalingen in het Middelenegels, Oudhoogduits, Oudnoors, evenals in het Armeens, Oudsyrisch, Ethiopisch en Arabisch.

De bestia

Tegen het einde van de twaalfde eeuw hebben zich de eerste echte dierenboeken of bestia ontwikkeld. Deze gaan terug op de *Physiologus*, maar voegen geleidelijk steeds meer dieren toe. De lange versie van de *Physiologus* mag dan bijna vijftig hoofdstukken omvatten, de latere dierenboeken kunnen wel honderdvijftig verschillende dieren behandelen. Maar hier hield de ontwikkeling niet mee op. Ook de hoofdstukken zelf namen soms behoorlijk in omvang toe. Dit nieuwe materiaal werd veelal overgenomen uit de encyclopedieën, die erg in zwang waren geraakt in de twaalfde en de dertiende eeuw. Deze encyclopedieën waren op hun beurt gebaseerd op de *Physiologus*, maar werden aangevuld met informatie uit werken als de *Naturalis historia* van Plinius (23-78 n.C.), Aelianus' *De natura animalium* (circa 2e-3e eeuw n.C.), de Bijbel, kerkvaders en theologen zoals Honorius van Autun. Plinius' *Naturalis historia* is vooral indirect bekend geworden dankzij de *Collectanea rerum memorabilium*, ook bekend als *Polyhistor*, van Gajus Julius Solinus (circa 3e eeuw n.C.) waarin vooral de meer spectaculaire verhalen en/of beschrijvingen uit het werk van Plinius worden aangetroffen. De invloed van het werk van Isidorus (circa 560-636), de bisschop van Sevilla, kan moeilijk overschat worden. Zijn twintigdelige encyclopedie, de *Origines* of *Etymologiae*, werd nog tot ver na zijn dood geraadpleegd en is van essentiële invloed op de bestia geweest. Niet alleen leverde het de nodige

informatie over dieren (in boek 12) maar het was ook het eerste systematische werk waarin verband gelegd werd tussen de naam van een dier en de kenmerken ervan. Dat deze etymologische informatie vanuit taalkundig oogpunt bekeken vaak niet blijkt te kloppen ligt gezien de taalkundige kennis van die tijd niet alleen voor de hand maar is ook niet echt relevant. De moderne etymologie mag zich bezighouden met de afkomst en vormveranderingen van woorden, Isidorus (en velen met hem) gelooft daarentegen dat de aard van de mens, het dier, of het ding besloten ligt in het woord waarmee het wordt aangeduid. Een goed voorbeeld hiervan is de muis. Isidorus verklaart dat muis (Latijn: *mus*) afgeleid is van aarde (Latijn: *humus*) omdat de muis voortgebracht wordt door de vochtige aarde (*Alii dicunt mures quod ex humore terrae nascantur*). Hiermee classificeert Isidorus de muis onder die dieren die gekenmerkt worden door hun vermogen tot spontane (a-seksuele) voortplanting.¹³ In tegenstelling tot de *Physiologus*, waarin veel beschrijvingen van dieren beginnen met een citaat uit de Bijbel, hebben de *Etymologiae* hun sporen nagelaten in de bestiaaria waar veel hoofdstukken openen met een 'etymologische' verklaring van de naam van het dier. Desalniettemin is de invloed van de *Physiologus* op de bestiaaria soms duidelijk aanwijsbaar omdat een aantal hoofdstukken nog beginnen met de woorden "Physiologus zegt" ("Physiologus dicit").

Een ander verschil tussen de *Physiologus* en de bestiaaria betreft de lengte van de allegorische duidingen. In de *Physiologus* was de *moralitas* vaak aanzienlijk langer dan de daaraan voorafgaande 'naturalistische' beschrijving van het dier in kwestie. In de bestiaaria gebeurt vaak precies het tegenovergestelde: het beschrijvende deel wordt steeds uitgebreider terwijl de moralisatie steeds verder inkrimpt tot het zelfs in sommige werken helemaal wordt weggelaten. Zo is bijvoorbeeld het hoofdstuk over de patrijs die zich het broedsel van andere vogels toeëigent aanzienlijk korter in de *Physiologus* dan in de bestiaaria en neemt de moralisatie bovendien de meeste ruimte in beslag. De patrijs wordt in beide werken vergeleken met de duivel die probeert mensen van hun geloof af te brengen, maar in de dierenboeken zoals het Ashmole bestiarium wordt daarentegen veel meer aandacht geschonken aan de natuurhistorische eigenschappen van de patrijs en maar relatief weinig aandacht aan de interpretatie. De invloed van de encyclopedieën op het bestiarium is onmiskenbaar. Er is echter nog een verschil tussen de bestiarium-traditie en de *Physiologus*: in de laatstgenoemde zijn de dieren niet naar soort ingedeeld. Zo gaat het hoofdstuk over de patrijs vooraf aan dat van de walvis en de panter en wordt het gevolgd door dat van de gier en de mierenleeuw. In de bestiaaria daarentegen wordt de patrijs bij de andere vogels ingedeeld. Deze nieuwe indeling is geïnspireerd op een soortgelijke classificatie in boek twaalf van Isidorus' *Etymologiae*, en hierin onderscheiden de bestiaaria zich duidelijk van de min of meer willekeurig

13 *Etymologiarvm sive originvm libri XX*, 2 delen, W.M. Lindsay ed. (Oxford 1911) XII.iii.1. Isidorus is overigens niet de eerste die dit verband tussen muis en aarde legt. St. Basilius de Grote (circa 330-79) had dit al geconstateerd in hoofdstuk 9 van zijn *Hexaemeron*.

ingedeelde *Physiologus*. Een laatste belangrijk verschil tussen de *Physiologus* en de bestiaaria is dat de laatsten ook veelal de hoofdstukken over bomen, planten en edelstenen weglaten.¹⁴

De Latijnse bestiaaria worden verspreid over heel Europa aangetroffen maar waren vooral bijzonder populair in Engeland, waar zo'n zevenendertig handschriften bewaard zijn gebleven. Naast de Latijnse versies bestaan er nog bestiaaria in het Anglo-Normandisch, het Frans, het Italiaans en het Catalaans. Ook moet er ooit een Middelnederlands bestiarium bestaan hebben, maar dit is helaas verloren gegaan.¹⁵

Verdere ontwikkelingen

In de loop van de Middeleeuwen ontwikkelde het bestiarium-genre zich verder en ontstonden er tenminste twee subgenres: het *bestiaire d'amour* en het heraldische bestiarium. In het *bestiaire d'amour* van Richard de Fournival (1201-circa 1260) worden de dieren gebruikt als symbolen voor de verschillende aspecten van de hoofse liefde en wordt de gebruikelijke indeling van het bestiarium geheel verlaten. Het heraldisch bestiarium daarentegen, staat veel dichter bij het oorspronkelijke bestiarium, maar onderscheidt zich daarvan door de *sensus moralis* of *significatio* te vervangen door een ridderlijke of heraldische moralisatie. Zo wordt in de Bado Aureo's *Tractatus de armis*, dat waarschijnlijk tegen het eind van de veertiende eeuw is geschreven, de man die voor het eerst de afbeelding van een havik in zijn schild droeg gekenmerkt als een "tengere, zwakke man, maar beter bewapend met moed dan met fysieke kracht, omdat de havik een vogel is die beter bewapend is met moed dan met klauwen, en wat de natuur hem onthouden heeft wordt gecompenseerd met moed, inzicht en vermetelheid."¹⁶ Een ander voorbeeld van dit genre is de laat vijftiende-eeuwse, Middelschotse vertaling van een Frans heraldisch bestiarium waarin zevenenzeventig verschillende dieren worden besproken vanuit een ridderlijk perspectief. Daar kunnen we lezen dat de man die voor het eerst een griffioen

14 De hierboven genoemde criteria helpen ons ook om de bestiaaria zelf verder in te delen in verschillende families of groepen; zie hiervoor hoofdstuk twee in Florence McCulloch's *Medieval French and Latin bestiaries* (Chapel Hill 1962²). Brunson Yapp brengt een verdere verfijning aan in zijn samen met Wilma George geschreven *The naming of the beasts* (Londen 1991) 1-5.

15 Zie hiervoor de Proloog van Maerlants *Der Naturen Bloeme* en A.Th. Bouman, 'Het dier in de Middelnederlandse letterkunde', in: W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers ed., *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen* (Baarn 1993) 58.

16 Voor de Latijnse tekst zie E.J. Jones ed., *Medieval Heraldry* (Cardiff 1943) 119.

in zijn schild droeg sluw en gierig is en het goud dat de griffioen geacht werd te bewaken liever voor zichzelf hield dan het onder zijn soldaten te verdelen.¹⁷

Dierensymboliek en de literatuur

Bestiaria waren echter niet het enige medium voor de verspreiding van (symbolische) verhandelingen over dieren. Afgezien van de al eerder genoemde encyclopedieën waren daar ook nog de reisverhalen zoals die van Mandeville en Marco Polo, die vaak lange uitweidingen bevatten over de vreemde dieren die ze in verre oorden 'met hun eigen ogen' gezien hadden. Helemaal buiten de 'wetenschappelijke' traditie valt de verhalende dierenliteratuur zoals de fabel en het dierenepos, die onder andere zijn overgeleverd in de Middelnederlandse *Esopet* en *Van den vos Reynaerde*. Nog meer dan de *Physiologus* en in mindere mate de bestiaria dienden de fabels zowel ter lering als vermaak, en voor dit doel werd de natuur gebruikt als het schouwtoneel waarop elk dier zijn rol speelt en zijn deel krijgt. Tenslotte bevatten de middeleeuwse ridderverhalen die in het oosten spelen - zoals de Alexander-cyclus - vaak interessante details over (mythologische) dieren. Zo kunnen we in de Middelenlengse *Wars of Alexander* bijvoorbeeld lezen hoe Alexander de Grote de basilisk versloeg. De basilisk (geboren uit een haneëi) kon een man doden door hem alleen maar aan te kijken en bracht een ware slachting teweeg onder Alexanders troepen, totdat Alexander zijn mannen liet opsluiten in glazen vaten. Deze vaten reflecteerden de fatale blik van de basilisk en doodden hem.

Dat de bestiariu-traditie ook buiten de literatuur haar sporen heeft nagelaten blijkt wel uit de vele afbeeldingen van dieren in de beeldende kunst. Zo treft men regelmatig dieren aan op de misericorden van koorbanken in middeleeuwse kerken. Daarop worden olifanten met gevechtstorens afgewisseld met struisvogels met een hoefijzer in hun bek, waarmee het bestiariu-verhaal dat ze ijzer kunnen verteren grafisch wordt uitgebeeld. Hierop treft men ook de eenhoorn aan met zijn hoofd in de schoot van een schone maagd met ontblote borsten, evenals draken die olifanten doden door wurging maar zelf uiteindelijk het loodje leggen als de gewurgde olifant ter aarde stort. Een van de meest geliefde dieren die op misericorden worden afgebeeld is de vos, al gaan die afbeeldingen veelal terug op het Reinaert-epos. Uitgedost als bedelmonnik spreekt hij zijn gehoor van ganzen vanaf de preekstoel toe om op de volgende afbeelding weg te lopen met een (domme) gans in zijn bek. Op de boog boven de deurpost van het kerkje te Alne in Yorkshire (Engeland) wordt het al eerder genoemde verhaal over de vos die vogels vangt door zich voor dood te houden

17 L.A.J.R. Houwen, *The Deidis of Armorie: a fifteenth century heraldic manual and bestiary* (Edinburgh, ter perse) II. 840-49. Het niet-heraldische deel van dit verhaal treft men onder andere ook aan bij Solinus (15.22): *C. Iulii Solini. Collectanea rerum memorabilium*, Th. Mommsen ed., (Berlijn 1864) 97, evenals in de latere encyclopedieën zoals Van Maerlants *Der Naturen Bloeme*, boek 3, regels 1740-45.

De Pelikaan, illustratie door G. Ponce de Leon in de *Physiologus* (editie 1578), vertaald door M.J. Curley (Univ. of Texas 1979).

geïllustreerd. Het feit dat dergelijke voorstellingen zonder verder commentaar in hout en steen konden worden afgebeeld geeft al aan dat de verhalen die ze illustreren algemeen bekend waren. Niet alleen waren de beschrijvingen uit de dierenboeken algemeen bekend, ook de bijbehorende moralisaties mogen in veel gevallen als bekend worden verondersteld, al was het alleen maar omdat ze vaak gebruikt werden in zedenpreken. In één van de gebrandschilderde ramen van de kloosterkerk van Freiburg is bijvoorbeeld de kruisiging van Christus afgebeeld samen met de pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed weer tot leven brengt. Dit verwijst naar het verhaal, zoals dat in de *Physiologus* en de *bestiaria* wordt verteld, over de pelikaan die haar jongen doodt om ze na drie dagen met haar eigen bloed weer tot leven te wekken. In deze traditie wordt de pelikaan in verband gebracht met de kruisiging en opstanding van Christus.

Dat middeleeuwse dichters en schrijvers gebruik maakten van dierensymboliek is hiervoor al geïllustreerd, maar de invloed van de literatuur op de *bestiaria* moet ook niet veronachtzaamd worden. Een goed voorbeeld hiervan is de manier waarop de *Roman de Renard* het verhaal over de vos in de *bestiaria* heeft beïnvloed. In de oudste (Franse) *bestiaria* zoals die van Philippe de Thaün

heet de vos nog gewoon 'vos' (Oudfrans *goupil*) maar in de latere versies wordt deze soortnaam al snel vervangen door de eigennaam Reinard.¹⁸

Dierensymboliek heeft niet alleen de kunst en de poëzie beïnvloed; men kan gerust stellen dat het geen enkel (literair) genre onberoerd heeft gelaten. Zo worden dieren in de religieus-didactische literatuur vaak gebruikt als symbolen van de zeven doodzonden. Dat wil overigens niet zeggen dat met elke doodsonde slechts één dier verbonden was. In de *Speculum Morale* van Vincent van Beauvais wordt de leeuw als symbool en personificatie van hoogmoed (Latijn: *superbia*) weergegeven, en dit geldt ook voor het dertiende-eeuwse handboek voor kluizenaarsters, de *Ancrene Wisse*; in Prudentius' *Zielestrijd* (*Psychomachia*) wordt hoogmoed met het paard geassocieerd, en in John Gowers veertiende-eeuwse Anglo-Normandische *Mirour de l'omme* berijdt Hoogmoed een leeuw en draagt ze op haar rechtervuist een adelaar alsof het een havik of valk betrof. In Guillaume de Deguilevilles' *Pèlerinage de la vie humaine* tenslotte wordt hoogmoed vergeleken met een leeuw, draagt ze een hoorn zoals die van de eenhoorn, klinkt haar enige lied als het lied van de koekoek en heeft ze een staart als een pauw.¹⁹

Dat tegenwoordig nog steeds dankbaar gebruik gemaakt wordt van dieren en dierensymboliek blijkt wel uit de vele stripverhalen en andere werken waarin dieren vaak het goede en kwade verzinnebeelden, uit het konijnestaartje dat gebruikt of juist misbruikt wordt als symbool van een mannenblad, en uit de vele spreekwoorden en gezegden waarin zulke dieren als ongelikte beren nog steeds figureren.

18 Zie K. Varty, *Reynard the Fox: A study of the fox in Medieval English art* (Leicester 1967) 91.

19 Zie hiervoor Morton W. Bloomfield, *The Seven Deadly Sins* (East Lansing 1952) Appendix I.

Keizer Napoleon I in kroningsgewaad. Atelier F. Gérard, 1805 (Rijksmuseum Amsterdam).